

Віктор Атаманенко

ОСТРОЗЬКА ВОЛОСТЬ У КІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Острозька волость була однією з найбільших серед волинських володінь князів Острозьких, а завдяки “домоначальному граду”, безперечно, головною перлиною їх величезних латифундій. Знаходження в Острозі головної резиденції глави роду вимагало особливої уваги не лише до міста, а й до волості в цілому. На неї, відтак, покладался цілий ряд завдань, до яких можна віднести першочерговість у забезпеченні Острога предметами першої необхідності, якомога повніше (наскільки вона могла забезпечити) утримання князівського двору, забезпечення можливостей оборони і комплектування надвірного війська. Повністю виконувати подібні завдання одна волость не могла, до їх розв’язання залучались прибутки та ресурси з усіх володінь Острозьких, але центральну роль із точки зору значення та географічного розташування відігравала саме Острожчина. Тому зрозумілішими видаються роль і значення Дерманського монастиря, що разом з виділеними йому селами знаходився на території волості (вони контролювались з Острога) та Суразької волості, яка безпосередньо межувала з Острожчиною. На її території знаходились населені пункти, надані монастирям та окремим духовним особам, відомим діяльністю у Острозькій Академії.

Острозька волость була розташована на кордонах Луцького і Кременецького повітів, які й були її південною межею. Її центр знаходився при з’єднанні річок Горинь (тут повертає різко на північ), Вілії та Збитенки. Із цим “географічним центром” співпадав і центр адміністративний – Остріг з його умовно кажучи “пригородом” Межирічем, ключовими осередками оборони. Приблизно по середині волості (біля Острога) проходив кордон між лісостеповою і малополіською природними зонами. Наявність цих двох відмінних зон робить дослідження орієнтованим на вивчення специфіки організації господарства у залежності від особливостей природних, агрокліматичних умов тощо і розгляд заходів власників під цим кутом зору.

В останній чверті XVI ст. Острожчина, як і більшість центрально-волинських володінь Острозьких, дістала можливість стабільного, без зовнішніх втручань – жахливих татарських нападів 70-х років – розвитку (козацької війни кінця XVI ст., або не дотяглись, або не заторкнули Острозької волості). Про значні спустошення 70-х років XVI ст. свідчить звільнення багатьох волинських шляхтичів від сплати податків зі своїх маєтків, а поборця Ф.Рудецький у реєстрі 1577 р. відзначив несплату всією шляхтою підгоринською, всією кременецькою та значною частиною луцької та володимирської¹. З

точки зору врахування наслідків татарських вторгнень, одним із головних об'єктів яких була Острожчина (1578 р. татари стояли кошом під Острогом, якого “добували і мало не здобули”²), саме вона дає можливість розглядати процес відбудови зруйнованого господарства та ряд історико-демографічних питань.

Зазначені особливості, зауважені питання можливо розглядати і враховувати лише за наявності репрезентативних джерел, а під кутом зору піднятої тут проблематики – саме джерел статистичного (облікового, точніше) характеру, не таких вже й поширених у XVI – XVII ст. Волинські маєтності Острозьких і тут знаходяться у дещо кращому становищі. Описи Острога і Острожчини склалися із різних причин у 1542, 1603, 1621-1622, 1654, 1708, 1724 рр. і можуть бути доповнені даними ряду опублікованих податкових документів (1577, 1583, 1629 рр.), їх використання полегшується наявністю ґрунтовної джерелознавчої характеристики, представлені в різних працях М.П.Ковальського, та виділенням їх головних інформативних рис та особливостей³. Широкому залученню описів Острожчини заважає відсутність їх археографічного освоєння: опубліковані лише податкові документи 1570, 1577, 1583, 1629 рр. та інвентар 1708 р.⁴.

У сукупності вказані описово-облікові джерела містять свідчення з кількості населення, його складу (соціального, професійного), стану оборонних споруд, особливості оподаткування тощо. А завдяки наявності більш-менш регулярного створення таких документів можливий розгляд динаміки ряду соціально-економічних явищ і процесів. Варто додати, що саме з інвентарних описів Острога дослідники одержали ряд свідчень з історії освіти та книгодрукування.

За набором показників, які можуть бути використані для господарської характеристики Острога та Острожчини вони помітно відрізняються. Поборова документація фіксує дані про кількість населення, його соціальну структуру, податковий стан маєтків, а також динаміку цих явищ. З їх сукупності більшою повнотою та уніфікацією податкових одиниць відзначаються тарифи подимного, але вони не враховують соціального (а також господарського) статусу залежного населення і відтак особливостей організації панського господарства. До них в цьому відношенні близька група поборових реєстрів (з опублікованих – реєстр 1583 р., в основу якого також покладено “подим'я”). Реєстр 1570 р. має сумарний характер (по Острожчині), не фіксує навіть приблизного складу на той час Острозької волості, реєстр 1577 р. зазначає категорії населення, але відзначається неповнотою через спустошеність Волині в результаті татарських набігів. Дільчі акти 1542, 1603, 1621-1622 рр. не ставили завданням облік населення і тому містять лише перелік населених пунктів та їх належність тій чи іншій особі роду Острозьких; зазначається в них і господарський статус поселень-фільварок, село, нова осада, воля – але повнота таких свідчень підлягає сумніву. Таким чином, навіть у

сукупності свідчення всіх цих унікальних за інформативністю та набором показників джерел не можуть задовольнити дослідників. Головним їх недоліком (у даному випадку) є відсутність даних про організацію селянських господарств, повинності різних категорій населення, структуру господарських комплексів фільваркового типу, які доволі інтенсивно формувались саме у досліджуваний час.

Певною мірою відсутність подібної інформації компенсує “Ревізія замка і міста Острога та різних сіл, до нього належачих ...”; створено цей документ було 28 червня 1654 р.⁵. Присвячений він виключно описанню Острозької волості, але об’єктом дослідження став як джерело з історії Острога⁶. “Ревізія” зафіксувала стан сіл Острозької волості, в якому вони перебували після майже щорічних військових дій, просувань військ, окремих загонів протягом Визвольної війни. Але більш важливим і цінним є те, що автори “Ревізії” спирались на описи передвоєнні (а значить велась відповідна господарська документація), в силу чого вона містить характеристику стану сіл волості до козацької революції і набір таких показників, як розміри зібраних урожаїв по фільварках, загальні розміри земельних угідь, повинності селян, виділяє окремі господарські комплекси тощо. Очевидно, що інформація саме цього документу має слугувати основою при оцінці економічного потенціалу Острозької волості.

Острозька волость не була постійною за територіальним складом одиницею. Тут, безперечно, відіграло роль “домоначальне” значення Острога, внаслідок чого він з околицями був поділений між нащадками старого князя у 1603 р. (решта володінь повністю переходили або до Януша, або до Олександра Острозьких). Таким чином, у 1603 р. волость було поділено на дві частини з межею по р.р. Вілія та Горинь. Відсутність поселень на її території між р.р. Вілія та Збитенка фактично суміщало межу на цьому відрізку з північним кордоном Малего Полісся. Таким чином, фактично Острожчину можна поділити на три частини: юридично на Янушеву та Олександрову, а останню ще й за природними особливостями. В останньому випадку межею була р. Горинь, в межах Острозької волості більш залюднена на правому її березі, а на лівому (південному) з невеликою смугою незначної кількості поселень. Якийсь час, напевно, Острозька волость включала в себе частково чи навіть повністю невелику волость з центром у с.Вілія. З території Острожчини постійно виділялись духовні маєтки, контроль над якими все одно належав власникам Острога і тому остаточно зі складу волості вони не виходили (хіба крім Острозьких єзуїтів, оскільки надані їм села у “Ревізії” не згадуються, а у тарифі 1629 р. виведені із загального переліку населених пунктів Острожчини). На 1603 р. до таких відносились володіння Дерманського монастиря, Луцько-Острозького єпископа, окремих духовних осіб, в т.ч. селом Лючин спільно володіли п’ятницький піп та католицький ксьондз⁷.

Частково вилученими з-під управління адміністрації волості були і села, передані службникам-клієнтам князів Острозьких. На підставі наявних в нашому розпорядженні джерел, повністю вказати їх немає можливості, на 1542 р. відомі такі боярські села: Ульбарів, Цурків, Урвена, Хорів, Мощениця, Долоче, Волосковці, Конюхи, Лебеді, Грим'яче, Дерев'яне, Новосілка, Радогоща, Боровиця, Білашів, П'ятигорщина та ще шість, точно нами не прочитаних⁸. У меншому обсязі згадуються клієнти Острозьких та надані їм маєтки і в пізніших описах. Значна їх частина (близько половини, а то й більше) зосереджувалась у північно-західній ("Янушевій") частині волості.

Як уже зазначалось у 60-70 рр. XVI ст. господарський стан Острозької волості був невтішним. До 1573-1574 рр. його підривав непродуманою експлуатацією природних багатств О. Ласький, а з середини 70-х років почалася серія татарських нападів. Співпавши з утвердженням в Острозі В.-К. Острозького, цей час став початком відродження господарського потенціалу Острожчини. Як відзначає Т. Кемпа, старий князь проводив досить активну господарську діяльність, котра проявилась й у значній кількості маєткових судових процесів⁹. Найбільше постраждала від татар південна, малополіська, частина волості. Із згаданих на 1576р. спустошених татарами сіл Острожчини майже половина локалізується саме тут (Білотин, Борисів, Вілія, Карпилівка, М'якоти, Плужне, Радогоща, Добрин, Шекеринці, Загірці, Гнойниця, Більчин, обидві Боровиці, Сільце)¹⁰. У північно-західній (майбутній Янушевій) втрати були не набагато меншими, але постраждали здебільшого не близькі до Острога села, а дещо віддалені (Дерманського монастиря та боярські). Таким чином, завдяки затримці татар на півдні вона й була більше спустошена, зате, очевидно, саме з цієї причини менше постраждала решта волості (в тому числі, мабуть, через повідомлення населення, де близькість до Острога і Межиріча була вирішальною). Згодом подібне завдання – прийняти перший удар, стримати нападників, вигравши час, повідомити всіх, кого можна, виконували збудовані В.-К. Острозьким міста і замки південної Волині (Кременеччини), південної Київщини і Брацлавщини та населення їх околиць, кількість якого зростала також значною мірою за участю князя. Так, найбільший татарський напад кінця XVI ст. (1593 р.) зачепив лише південноволинські маєтності Острозьких і до Острожчини не дійшов¹¹.

За час життя старого князя у володіннях Острозьких на Волині суттєвих змін в організації господарства не відбувалось, що і зрозуміло в силу першочергової потреби відновити економічні можливості маєтків, заново заселити спустошені села. З часом певна реорганізація починає проводитись і заклопачалась вона у створенні фільварків, яких на 1603 р. було шість у північно-західній (Янушевій) та два у північно-східній і південній (Олександрових) частинах Острозької волості. У останніх було по одному фільварку (Мощаниця і Плужне). Але вже

через два десятиріччя до них додалися на півдні (Мале Полісся) до Плужного – Долоче, Вілія, Гнойниця, Карпилівка, Калетинці, М'якоти, обидві Боровиці (Мала і Велика), Юшківці, Загірці, Шекеринці, Добрин, Новосілка, Юківці, а за Горинню до Мощаниці – Колом'є, Баранне, Глинники, Головлі, Хоняків, Скнит, Довжки, Лисиче, Клепачі, Котівка, Красносілка, Нараївка, Убільці, Шатерники та, якщо вона нами вірно локалізована, Дятилівка¹².

Паралельно відбувалось і збільшення кількості населених пунктів, згадуваних у описах (йдеться про Олександрову частину, котра перейшла до Анни-Алоїзи Ходкевич). Таким чином, на 20-ті роки XVII ст. зафіксована найбільша кількість фільварків, причому майже однакова для південної і північно-східної частин. В середньому один фільварок припадав на два села, але питома вага фільварків була більшою на Поліссі (15 на трохи більше як 20 сіл); на північному сході волості було 16 фільварків на більш як 30 населених пунктів. За цей час для Малого Полісся було інтенсивнішим створення (відбудова, відродження) нових сіл. Процес створення нових господарських осередків (фільварків) продовжувався і далі, про що свідчать вказівки “Ревізії” 1654 р. на їх наявність там, де до цього (20-ті роки) не було.

Порівняння з іншими волостями за співвідношеннями фільварків до загальної кількості населених пунктів також свідчить про інтенсивність перебудови Острозької волості. Вищим цей показник був по Рівненській, Полонській, Берездівській волостях: південна частина Острожчини була другою серед волинських маєтків нащадків О.Острозького.

Про якісь демографічні зрушення для Острожчини можна говорити, починаючи з кінця 70-х рр. XVI ст. За час з 1577 до 1583 рр. кількість населення зменшилась (а, можливо, не потрапила у повному обсязі до поборових реєстрів чи через переселення у більш постраждалі пункти). Але вже за тарифом подимного 1629 р. ситуація значно покращилась. По населених пунктах, які співпадають на 1583 та 1629 рр. вона виглядає так: відносно найменше кількість населення зросла на півдні Острозької волості, ненабагато більше на її північному сході (і там, і там дещо перевищувала коефіцієнт 3); найвищим цей показник був для погоринських маєтків (Вельбівно, Нетішин, Кривин) і становив біля 4,5. Зростання населення відбувалось і в подальшому, але вже не так стрімко (термін “стрімко” не зовсім відображає зміни протягом півстоліття, але з цього часу ми повинні врахувати як мінімум десятиліття, потрібне для нормалізації ситуації у волості). У відносному вираженні воно на сер. XVII ст. дорівнювало приблизно 1,5 і було вищим у північно-східній і найменшим у погоринській частині Острозької волості. Але у абсолютному вираженні кількість населення була найбільшою на півдні Острожчини, де становила понад половину всього її населення (пор. кількість поселень у різних частинах волості).

Відповідно, маємо всі підстави відносні показники по поселеннях, котрі співпадають у тарифі та “Ревізії”, перенести і на села, які або в першому, або в другій відсутні, – на всі населені пункти волості. За другу чверть XVII ст. найбільший відносний показник належить Плужному (2,4), а перші позиції за ним посідають села з фільварками, що не вимагає додаткових коментарів.

Наведені вище цифри можуть тільки більш-менш точно відтворити реальний стан речей із залюдненням, але ніяк не характеризують організацію господарства в Острозькій волості (крім зростання числа фільварків та їхнього розподілу по території). Такий показник, як співвідношення категорій залежного населення і пов’язане з ним забезпечення селян землею у переважній більшості джерел відсутній; їх наявність у окремих поборових реєстрах (1577 р.) ніяк не вирішує справу через невідповідність зафіксованої в них екстремальної ситуації (татарські спустошення) дійсності. Тому реально на сьогодні охарактеризувати деталі господарського розвитку Острозької волості дає можливість лише “Ревізія” 1654 р.

Осередками господарського життя (йдеться про панське господарство) були фільварки. Наведені вище співвідношення числа фільварків до кількості поселень свідчать про можливість зв’язку з окремим фільварком села, в якому він існував, та обслуговування окремого фільварку селянами кількох (не більше двох) поселень. Існувала також і можливість відсутності орієнтації окремих сіл на той чи інший фільварок (див. нижче). Виділення подібних (двох) типів зв’язків фільварків з поселеннями у Острозькій волості підтверджується наведенням у “Ревізії” 1654 р. даних з урожаїв після опису і характеристики населених пунктів, де фільварки не фіксуються (тобто, виділяються господарські комплекси типу фільварок з селом плюс село) чи у селах з фільварками (фільварок і село, де він наявний). В ряді випадків фіксуються повинності селян щодо фільварків, розташованих у інших селах.

В подібних умовах (насиченість фільварками на сер. XVII ст., та й раніше) основою панського господарства була панщина. При цьому зберігалися окремі грошові чи натуральні платежі. За умови близькості до Острога останні не могли не відігравати значної ролі через потребу і навіть, очевидно, орієнтацію на забезпечення двору продуктами харчування. Найближчі села постачали в замок овес, курей, каплунів, гусей, яйця. Для одержання худоби (яловиці, свині, барани) замкова (панська) адміністрація об’єднувала кілька сіл.

Диференційований, в залежності від реальних умов, підхід відзначався і щодо бджільництва. Більша залісеність Малоого Полісся мало наслідком виділення панських бортей, а на селян накладалась сплата медової десятини з їхніх пасік (Вельбівно, Негішин, Плужне, Більчин, Калетинці, Загірці). Близькість до замку викликала і таку повиність, як наймання і

сплата охорони замку (чи це пов'язане із зменшенням клієнтели вимагає спеціального дослідження) та охоронця коней.

Значні прибутки на Волині давали ставки та розташовані на них млини. На території Острозької волості за їх кількістю і питомою вагою (а також прибутковістю) першість належала південній її частині. У ряді населених пунктів існувало по кілька ставків, найбільше їх було у Плужному (п'ять ставків і п'ять млинів) та Калетинцях (три ставки і три млини). Для порівняння додамо, що у північно-східній частині Острожчини на середину XVII ст. згадано 10 ставків та 1 млин, а у південній 23 ставки та 20 млинів (не слід забувати, що частина сіл першої лежала біля Горині, а певною мірою заміняло ставкове рибальство). Значною мірою ставки були орієнтовані на забезпечення панського двору, в тому числі і через продаж риби, а окремі здавались а оренду, яка приносила, як правило, не дуже значні прибутки (100-400 злотих). Винятковою була прибутковість ставу у с.Вілія, розташованому, очевидно, на річці, спуст якого через чотири роки давав 14000 злотих, другого року – 8600 злотих, третього року 4000 злотих.

Здача сіл в оренду чи їх надання на сер. XVII ст. фіксуються також у “Ревізії” тільки для південної частини волості. Села Борисів та Білотин були записані за 10000 злотих Межирицькому францисканському монастирю; Загірці, Плоска, Карпилівка були здані в оренду за 1500 злотих; Поповське (Юшківці) тримав Луцький офіціал, по смерті якого воно повинно було повернутись замку.

На середину XVII ст. у більшості сіл волості і було проведено вольочну поміру, але зберігалась і дворишна організація (Плоска, Юшківці, Карпилівка, Загірці, Вілія та , очевидно, Білотин). Саме більшість сіл з дворишною організацією не були приєднані до котрогось з фільварків і становили окремі господарські комплекси. На селянське господарство припадало в середньому біля третини волоки (у XVIст. обгрунтованою нормою вважалась півволоки, але на сер. XVIIст. обезземелення селян зайшло далеко). З урахуванням певної кількості городників та підсусідків, частина господарств мала крашу забезпеченість землею. Але через досить низьку якість ґрунтів такої кількості землі було недостатньо для нормального функціонування селянського господарства. У північно-східній частині Острозької волості забезпечення землею було кращим у Головлях (0,7 волоки) та Глинниках (0,6 волоки), а у південній- у Великій Боровиці (біля 0,5 волоки); найнижчий показник стосується с. Калетинці і дорівнює 0,2 волоки. У селах, де не було проведено поміри становище було кращим: у Юшківцях – дворище на господарство, Плоскій – 0,95 дворища на господарство. Показники по Карпилівці, Загірцях, Вілії нижчі (біля 0,5), але треба враховувати той факт, що дворища були традиційно більшими за волоку.

Таким чином, починаючи з рубежа XVI – XVII ст. Острозька волость разом із втраченою цілісності перетворюється на стабільний господарський організм, тісно пов'язаний зі своїм центром – містом і двором. Її розвиток

набуває рис диференціації, особливостей в організації господарства, а окремі частини набувають лише їм властивих рис. Ця стабільність була заснована (чи супроводжувалась) погіршенням становища селян, зростанням обезземелення і рівня експлуатації (поширення фільварків) і тому не могла бути тривалою. Так чи інакше, перервала її Визвольна війна, у якій активну участь взяли і селяни Острозької волості, чому підтвердженням є її стан на 1654 р.

1. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – К., 1971. – С.129.

2. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – С. – 78

3. Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. ст. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Його ж. Острог как политико-административный и культурный центр XVII в. // Фёдоровские чтения 1981г. – М., 1985. – С. 49-56; Його ж. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1990. – С. 32-40; Його ж. Документальні джерела з історії міста Острога і Острожчини виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV наук.-красн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993. – С. 65-74.

4. Źródła dziejowe...; Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – С. 181-226; Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. – К., 1930.

5. AGAD. – Zesp. Lubomirskch z Małej wsi. – № 495. (далі всі дані на цей документ даються без покликів).

6. Ковальський Н.П. Острожский инвентарь...; Його ж. Документальні джерела...;

7. Львівська Наукова Бібліотека. – Відділ рукописів. – Ф. Радзими́нського. – №181/ VI, 4.

8. Там же. – №181/ VI. – Ч. V. – №24.

9. Kempa T. Konstany Wasyl Ostrogski (ок. 1524/1525 –1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – С. 196.

10. ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 44. “Вінницький гродський суд.” – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98-602.

11. Kempa T. Вказ. праця. – С. 196.

12. Львівська Наукова Бібліотека. – Відділ Рукописів. – Ф. Радзими́нського. – №181/ VI.